

Miko Flohr en Vincent Hunink

Een gulle gever zonder naam

De nieuwe grafinscriptie uit Pompeii ▼

Miko Flohr is klassiek archeoloog aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Vincent Hunink is classicus aan de Radboud Universiteit in Nijmegen.

Na een relatieve rust van meerdere decennia verricht men in Pompeii sinds een paar jaar weer op kleine schaal opgravingen in het vulkanische sediment van 79 n.Chr. In de zomer van 2017 werden hierbij tijdens werkzaamheden direct ten zuiden van de stad de resten van een groot grafmonument gevonden met een sensationeel lange en gedetailleerde inscriptie. Deze wordt op grond van een vermoedelijke verwijzing naar de nasleep van ook door Tacitus genoemde rellen in het Pompeiaanse amfitheater (59 n.Chr.) en een

verkapt verwijzing naar keizer Nero gedateerd in de laatste tien jaar van het bestaan van de stad. De tekst vertelt uitgebreid over de daden en gunsten van een niet bij naam genoemde weldoener, en geeft en passant gedetailleerde informatie over de stad en haar inwoners.¹ Dit artikel presenteert een eerste Nederlandse vertaling van de inscriptie, en bespreekt hoe de tekst een ander licht werpt op het Pompeii van de vroege keizertijd.

De inscriptie is aangebracht op de travertijnbekleding van een monumentale graftombe; de letters zijn relatief klein, maar goed leesbaar voor passanten. Het monument is, in Pompeiaanse context, uniek in zijn soort. Het bestaat uit een naar binnen toe geronde sokkel met daarbovenop een rechthoekige opbouw waarin zich de grafkamer bevond; helaas is slechts het onderste deel van de opbouw bewaard gebleven, zodat het onduidelijk blijft hoe het monument er in volle glorie uitzag; er zijn, ook elders in Italië, geen directe parallellen voor dit specifieke ontwerp. Mogelijk was het monument gedecoreerd met reliëfs of vrijstaande sculptuur: dit is niet ongebruikelijk bij complexere grafmonumenten; wellicht heeft zich op de opbouw nog een tweede inscriptie bevonden met de naam van de persoon voor wie dit monument werd gebouwd.

De inscriptie

(1) Hic togae uirilis suae epulum populo Pompeiano triclinis CCCCLVI ita ut in triclinis quinideni homines discumberent. Munus gladiat(orium) adeo magnum et splendidum dedit ut cuius ab urbe lautissimae coloniae conferendum esset ut pote cum CCCXVI gladiatores in ludo habuer(it ?) (2) et cum munus eius in caritate annonae incidisset, propter quod quadriennio eos paut, potior ei cura ciuium suorum fuit quam rei familiaris; nam cum esset denaris quinis modius tritici, coemit et ternis uictoriatis populo praestitit et, ut ad omnes haec liberalitas eius perueniret, uiritim populo ad ternos uictoriatos per amicos suos panis cocti pondus diuisit (3) Munere suo quod ante senatus consult(um) edidit, omnibus diebus lusionum et compositione promiscue omnis generis bestias uenatio-

nibus dedit. Et, cum Caesar omnes familias ultra ducentesimum ab urbe ut abducerent iussisset, uni huic ut Pompeios in patriam suam reduceret permisit. (4) Idem quo die uxorem duxit, decurionibus quinquagenos nummos singulis, populo denarios augustalibus uicenos pagan(is) uicenos nummos dedit. (5) Bis magnos ludos sine onere rei publicae fecit; (6) propter quae postulante populo, cum uniuersus ordo consentiret ut patronus cooptaretur et lluir referret, ipse priuatus intercessit dicens non sustinere se ciuium suorum esse patronum. (1) Deze man heeft voor de inwoners van Pompeii een banket <gegeven> vanwege zijn mannentoga. Daarvoor werden 456 aanligbanken ingezet, met vijftien plaatsen per aanligbank. Ook gaf hij een gladiatorenshow, zo groots en prachtig dat die zich liet vergelijken met <die van> de prachtigste Romeinse kolonies. Hij liet er namelijk 416 gladiatoren in optreden. (2) Aangezien zijn show samenviel met hoge graanprijzen, heeft hij hen om die reden vier jaar lang gevoed. Zo is de zorg voor zijn medeburgers hem meer ter harte gegaan dan die voor zijn familiekapitaal. Als een schepel tarwe vijf denarii kostte kocht hij die op en stelde die aan de inwoners beschikbaar voor drie victoriaten (anderhalve denarius). En om te zorgen dat zijn vrijgevigheid iedereen zou bereiken, liet hij via zijn vrienden gebakken brood aan de inwoners uitdelen, per man een hoeveelheid van drie victoriaten. (3) Bij de show die hij liet houden voorafgaand aan het senaatsbesluit heeft hij op alle dagen van de spelen en in de organisatie allerlei soorten beesten zonder onderscheid ter beschikking gesteld voor de jachtpartijen. En terwijl Caesar een verbod had uitgevaardigd op alle

De recent in Pompeii buiten de Stabiaanse poort gevonden inscriptie van 4 m breed en 7 regels hoog (NRC 1-11-2018. Foto: SANP).

Een venatio. Detail van een 3de-eeuws vloermozaïek in een Romeinse villa in Sousse (Tunesië) (Musée Archéologique de Sousse).

gladiatorenscholen binnen tweehonderd mijl van de stad, heeft hij deze man als enige toestemming gegeven (een gladiatorenschool) terug te halen naar Pompeii, zijn vaderstad.

(4) Tevens heeft hij op de dag dat hij in het huwelijk trad de *decuriones* vijftig munten de man geschonken en de inwoners twintig munten per *augustalis* en twintig per *paganus*.

(5) (Nog) tweemaal heeft hij grote spelen gehouden, zonder dat de gemeenschap hiervoor werd belast.

(6) Toen de voltallige raad om die redenen, op verzoek van de inwoners, eenstemmig bepleitte dat hij als beschermheer in hun midden zou worden verkozen en de Tweeman hiertoe een voorstel in stemming bracht heeft hij dat zelf als privépersoon tegengehouden. Hij zou het niet kunnen verdragen, zei hij toen, beschermheer te worden van zijn eigen medeburgers.

De weldoener

De tekst is volkomen uniek, in lengte, taal, detail en met name in de aard en omvang van de aan de overledene toegeschreven weldaden. Een ongekende extravagantie passeert de revue: een publiek feestmaal voor 6840 man bij het bereiken van de leeftijd waarop hij een mannentoga mocht dragen, en daarbij nog een show met 418 gladiatoren, vier jaar graan tegen gunstige voorwaarden voor de inwoners van Pompeii, in het amfitheater het ene spektakel na het andere, directe begunstiging, zo lijkt het, door de keizer zelve (Nero), en ter ere van het huwelijk een genereuze donatie in cash aan Jan en alleman: vijftig '*nummi*' voor ieder lid van de orde van *decuriones* (de lokale senaat), twintig voor de Pompeianen die lid waren van het college van *augustales* (de keizercultusvereniging), en twintig voor alle *pagani* (vermoedelijk simpelweg de burgers).² Het kon niet op. Hoe moeten we deze tekst begrijpen?

Natuurlijk is er een context: uit het Italië van de keizertijd zijn behoorlijk wat inscripties bekend waarin steden weldoeners eren om hun goede daden, maar dat zijn fundamenteel andere teksten: de meeste zijn substantieel korter en geschreven in formuletaal; ze dateren bovendien vooral uit de latere 2de eeuw. De nieuwe inscriptie uit Pompeii is wat ouder, is vele malen langer en valt op door het vrijwel volledig ontbreken van verkortingen en standaardformules. Het is een zorgvuldig gecomponeerde tekst, die in uitgewerkte volzinnen beschrijft hoe de naamloze weldoener van jongs af aan 'zijn' burgers bij herhaling en op extravagante schaal fêteerde en van douceurtjes voorzag.

De meeste Romeinse ere-inscripties hebben betrekking op veel bescheidener verdiensten: een goed banket voor een groep stedelingen, een genereuze donatie in cash of natura, een mooie dag voor het volk in het amfitheater met gladiatoren of wilde dieren. Eigenlijk zijn in iedere Romeinse stad in Italië wel één of meer inscripties gevonden met verwijzingen naar dit soort losse weldaden. Soms staan ze op graven buiten de stad, vaker nog in de stad, als begeleidende tekst bij een standbeeld. Geen van deze teksten – in totaal gaat het om honderden inscripties – komt echter in de buurt van de vorig jaar ontdekte eulogie.

Onvermijdelijk dringt zich een vraag op: wie was deze naamloze weldoener? De tekst bevat opvallend genoeg geen enkele directe aanwijzing over zijn identiteit. Dit is uitzonderlijk: eigenlijk staan naam, en politieke carrière, in deze teksten altijd prominent aan het begin. Het is aannemelijk dat de naam van de weldoener ergens anders op het monument stond, maar daar hebben we voor de identificatie van deze persoon weinig aan. In de onlangs verschenen eerste publicatie van de inscriptie stelt de huidige opgravingsleider in Pompeii, Massimo Osanna, dat de tekst zou gaan over Cnaeus Alleius Nigidius Maius, die ook bekend is van een aantal op de muur gekalkte teksten in Pompeii (en die nogal vermogend was), maar er is geen dwingende reden om het grafmonument specifiek aan hem te koppelen. Wel lijken de enorme sommen geld waarmee in deze inscriptie gesmeten wordt te duiden op iemand die verwant is aan, of onderdeel is van, de Romeinse elite. Iemand, wellicht, als Marcus Nonius Balbus, die in de Augusteïsche tijd senator was in Rome, en tegelijkertijd een belangrijke rol

speelde als *patronus* in Herculaneum, dat hij voorzag van een basilica, nieuwe stadsmuren en -poorten.³ Men kan ook denken aan de Lucius Cornelius die als priester en *augur* van keizer Tiberius te Rome, zijn *toga virilis* vierde met cake en honingwijn voor de inwoners van Sorrento.⁴ In Pompeiaanse context zijn wellicht de Decimi Lucretii een goede kandidaat. Van deze familie weten we dat ze in Pompeii actief waren ten tijde van keizer Claudius en Nero en dat ze in deze periode verscheidene malen spelen organiseerden in het amfitheater. Op de beroemde schildering van de rellen in het amfitheater in 59 n.Chr. staat hun naam zelfs als sponsor weergegeven op de muur van de grote palaestra, met een directe verwijzing naar het welzijn van keizer Nero erbij (zie de afbeelding op pagina 31).⁵ Een in 1994 in Scafati (bij Pompeii) gevonden grafinscriptie vertelt hoe Decimus Lucretius Valens van keizer Claudius op zijn zevende tot de ridderstand werd toegelaten, en hoe hij van

Aankondiging in de Via dell'Abbondanza van gladiatorenschouwen en venationes die van 8-12 april in het amfitheater van Pompeii zullen worden gehouden. Hier worden D. Lucretius Satrius Valens, flamen van Nero, en zijn zoon D. Lucretius Valens als sponsors genoemd (uit: Luciana Jacobelli, Gladiators at Pompeii, Los Angeles 2003).

Het standbeeld van Marcus Nonius Balbus in Herculaneum. Het staat achter het altaar met de lange ere-inscriptie over zijn weldaden (foto: Miko Flohr).

de *decuriones* een ruitersstandbeeld op het forum kreeg, en van de *augustales* en de *pagani* standbeelden – inderdaad, precies die drie groepen die de anonieme weldoener uit de hier besproken inscriptie bij zijn huwelijk grote sommen geld gaf.⁶ Zijn vader, Decimus Lucretius Satrius Valens, was bovendien *flamen* (priester) van Nero en dus wellicht in een positie om deze keizer direct te beïnvloeden – iets waar in de inscriptie naar wordt verwezen.⁷ De associatie met de Lucretii is aantrekkelijk, maar vooralsnog niet waterdicht. De precieze identificatie doet echter maar deels ter zake: het punt is dat het gaat om iemand die vergelijkbaar of beter bemiddeld was dan de Nonii Balbi uit Herculaneum, de Cornelii uit Surrentum, en de Lucretii Valentis uit Pompeii.

De locatie

De parallel met Marcus Nonius Balbus, over wie we van deze

drie figuren het meest weten, is een goed vertrekpunt om de inscriptie iets verder in context te plaatsen. Daarbij is niet zozeer de tekst zelf van belang, als wel de locatie waar die zich bevond. In Herculaneum plaatste men het monument voor Nonius Balbus op een monumentaal ereterras aan de voet van de stad, bij het strand. Hier stond een monumentaal grafaltaar en een standbeeld. Een uitgebreide ere-inscriptie prijst de carrière en weldaden van Nonius Balbus, en legt uit hoe besloten is hem te eren met een speciaal altaar en een aantal (jaarlijkse) rituelen.

In Pompeii stond het opvallende grafmonument van de naamloze weldoener net buiten de stadsmuren, ongeveer 50 meter ten zuiden van de Stabiaanse poort, direct aan de verbindingsweg tussen stad en de haven. Die bevond zich een kleine kilometer verderop, bij de monding van het riviertje de Sarno in de baai van Napels. Het is daarnaast waarschijnlijk dat het monument aan of vlakbij het punt stond waar deze weg kruiste met een belangrijke regionale weg. Het gaat om de weg die Pompeii verbond met Nuceria en de verder landinwaarts gelegen Via Popilia (van Capua naar Reggio di Calabria). Scafati, waar de hierboven genoemde grafinscriptie van Decimus Lucretius Valens gevonden werd, ligt overigens pal aan deze weg.

De tombe bevond zich dus op een van de prominentste plekken in de omgeving van de stad. De monumentaliteit van de tombe onderstreept daarbij dat niet de noordelijke Poort van Herculaneum de primaire toegang tot Pompeii was, maar de zuidelijke Stabiaanse poort: ook de grotere grafmonumenten ten noorden van de stad zijn duidelijk minder exuberant van aard. Dit is niet onlogisch: veel van de mensen die van of naar Pompeii reisden maakten vermoedelijk gebruik van de haven. De tombe stond dus, in feite, naast de voordeur van Pompeii; er was geen plek die beter geschikt was om een belangrijk weldoener postuum te eren. In Herculaneum bevond het suburbane terras van Nonius Balbus zich niet naast de ‘voordeur’, maar het lag wel pal naast de voornaamste route van het strand naar het stadscentrum, omgeven door een publiek badgebouw en een heiligdom. Het terras was bovendien een prominent visueel onderdeel van de maritieme façade van Herculaneum, dat, in tegenstelling tot Pompeii, direct aan de kust lag.

De stad

Pompeii behoorde tot de imposantere steden van het Italië van de 1ste eeuw van onze jaartelling. Na Puteoli en Napels was het in grootte weliswaar de derde stad aan de baai van Napels, maar binnen Italië hoorde het tot een vrij kleine groep van steden met een oppervlakte van meer dan 50 hectare.⁸ Pompeii was ook uitgerust met een bijzonder rijk assortiment aan publieke gebouwen. De stad had een theater, een overdekt theater en een amfitheater, drie grote publieke badcomplexen, vier vrijstaande, monumentale tempels en een forum dat al rond 60 n.Chr. vrijwel volledig werd gedomineerd door prestigearchitectuur uit de vroege keizertijd. Dit is volstrekt exceptioneel: de meeste steden in het Italië van de 1ste eeuw hadden een theater, een badcomplex, een of soms twee tempels, en een forum zonder veel opsmuk, dat omgeven werd door eenvoudige

Op een muurschildering in Pompeii zijn de rellen weergegeven die in 59 n.Chr. in het amfitheater plaatsvonden tussen de inwoners van Pompeii en die van Nuceria, waarbij vele doden en zwaargewonden vielen. Keizer Nero verbood gedurende tien jaar voorstellingen in dit theater (Tacitus, Annales, 14,17). Op de muur van het gymnasium (rechts) worden de Lucretii Valentis als sponsors genoemd (Museo Archeologico Nazionale, Napels).

zuilengalerijen of winkels. Maar veelal was er nog geen amfitheater en zeker geen odeon. Pompeii was dus zeker niet zomaar een stadje in de provincie, zoals nog steeds vaak beweerd wordt. Het lag dan ook niet zomaar in de provincie: het was een kustplaats aan de baai van Napels. Daar bouwden steenrijke Romeinen vanaf de late Republiek zoveel luxevilla's dat de Griekse auteur Strabo al in de Augusteïsche tijd opmerkte dat de kustlijn vanuit zee iets weg had van één ononderbroken stad.⁹ De keizers van het Julisch-Claudische huis bevonden zich zonder uitzondering gedurende een groot deel van het jaar in hun paleizen aan de baai. Wat voor keizers gold, gold voor de elite, en het kan niet anders of de regionale economie moet geprofiteerd hebben van de enorme hoeveelheden elders verdiend geld die werden uitgegeven aan de baai van Napels. Ook van Pompeii moet worden aangenomen

dat de lokale economie sterk geprofiteerd heeft van de extravagante, vaak publiekelijk uitgedragen consumptie van de Romeinse elite.¹⁰

De lange eulogie op het naamloze grafmonument buiten de Stabiaanse poort werpt een belangrijk nieuw licht op deze bijzondere positie van Pompeii en de baai van Napels in het Italië van de 1ste eeuw van onze jaartelling. De nieuwe tekst laat duidelijk zien hoe nauw vervlochten de lokale gemeenschap in Pompeii was met de elite van het rijk en indirect met de keizer zelf, en hoe dit directe, positieve consequenties kon hebben voor het welzijn van de inwoners van de stad, ook voor de armlastigen. Dat we de naam van de weldoener niet zeker weten doet daaraan weinig af. Hij zelf zou het wellicht jammer gevonden hebben dat uitgerekend zijn naam niet is overgeleverd. Maar zijn daden spreken nog voor zich.

De afgedrukte Latijnse tekst is gebaseerd op: Massimo Osanna, Games, banquets, handouts, and the population of Pompeii as deduced from a new tomb inscription, *Journal of Roman Archeology* 31 (2018) 311-313. De Latijnse tekst is hier gezet volgens de oorspronkelijke verdeling over zeven

lange regels. De vertaling is voorzien van een andere nummering, die op inhoudelijke gronden is gemaakt. Voor het gemak van de lezer is die nummering ook in de Latijnse tekst aangebracht.

Literatuur

Miko Flohr, Quantifying Pompeii. Population, Inequality and the Urban Economy, in: Miko Flohr en Andrew Wilson (red.), *The Economy of Pompeii* (Oxford 2017) 53-84.

Luciana Jacobelli, *Gladiators at Pompeii* (Rome 2003).

Luuk de Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC - AD 100* (Cambridge 2012).

Fabrizio Pesando en Maria-Paola Guidobaldi, *Pompeii. Oplontis. Ercolano. Stabiae* (Roma 2007).

Noten

- 1 Zie voor een discussie van de datering Osanna 2018.
- 2 De precieze waarde van de donatie is onduidelijk – *nummus* kon zowel verwijzen naar *sestertiën* en *denarii*. Dat de donatie zo prominent vermeld staat op de inscriptie doet vermoeden dat het om een aanzienlijk bedrag ging.
- 3 *Année Epigraphique* (AE) 1976,144; *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) 10,1425.
- 4 CIL 10,688.
- 5 Jacobelli 2003, 43.
- 6 AE 1994,398.
- 7 Zie, onder meer, AE 1015,61a.
- 8 Zie de catalogus in De Ligt 2012.
- 9 Strabo, *Geografie* 5,4,8.
- 10 Zie onder meer Flohr 2017, 81-82.

Pompeii, blik vanaf de Via Stabiana naar de Stabiaanse poort. Buiten deze poort bevond zich het monument met de inscriptie (Foto: Miko Flohr).

